

Domácnosti a strategie nouze

Vývoj ekonomického chování domácností v České republice
v období mezi červnem 1991 a červencem 1992

ZUZANA MIKOVÁ*

Microdata, spol. s r. o., Praha

Coping strategies of households

Household economic behavior between June 1991 and July 1992 in Czech Republic

Abstract: Changes in Czech household economic behavior are observed according to recent surveys about the attitudes and opinions toward economic standings. It's main purpose is to develop former analysis on basic features, consequences, trends and factors of household strategies and patterns of adaptability (i.e. regular job, second job, enterprising, household production, help from friends and restriction on consumption).

The results of our analysis show, that despite the continuation of a strongly defensive orientation toward strategies, there is some shift to a polarization between rational motivated economic strategies with necessary market-household substitutions, rational economic household behavior and one's traditional orientation outside of the formal sphere of work. Performance-and-achievement-oriented strategies are very closed to long-termed perspectives. Perception, expectation, strong skills, professional self-confidence, strong defensive informal orientations and household orientations go together with more a pessimistic outlook for a household's future possibilities.

Sociologický časopis, 1992, Vol. 28 (No. 6: 757-769)

1. Úvod

Přechod od centrálně plánované redistributivní ekonomiky k trhu předpokládá i změnu dosavadních vzorců ekonomického chování domácností. Dosud provedené kroky ekonomické transformace se do ekonomické situace domácností promítají především v podobě růstu životních nákladů, poklesu reálných příjmů, rizika ztráty zaměstnání apod. Pokles životní úrovně domácností si vynucuje adaptaci chování, zásah do navyklých stereotypů, změnu strategií.

Situace, v níž se rozhoduje o nových způsobech alokace zdrojů, je sice náročná, ale nikoli vylučná a nikoli nová. Pod tlakem nivelizovaných příjmů a deficitního trhu zboží a služeb si většina domácností postupem doby vytvořila účinné cesty, jak tento stav překonat, jak oslabit závislost na formální ekonomice, jak zvýšit rozsah disponibilních finančních zdrojů a jak zajistit potřebné produkty a služby. Charakteristickým rysem ekonomického chování domácností uplynulých dvaceti let byl postupný přesun energie mimo prostor oficiální ekonomiky, spojený s devalvací práce a výkonu. Vytvořil se velmi silný sektor neformální a domácí ekonomiky, založený nejen na stále rostoucím objemu naturálních produktivních

*) Veškerou korespondenci posílejte na adresu: Ing. Zuzana Miková, CSc., Microdata, spol. s r. o., Softwarová divize 010, Branická 217, 140 00 Praha 4 - Krč.

aktivit domácností, ale i na rozvíjení velmi spleťitých sítí neformálních (legálních či nelegálních) směnných vztahů.

2. Datové zdroje

Ekonomické chování domácností v období transformace se tradičními nástroji a pouze na bázi statistických dat zkoumá jen velmi obtížně a nepřesně právě z toho důvodu, že řada strategií, které domácnost využívá v rámci svých každodenních ekonomických aktivit, má neformální, mnohdy neoficiální, spíše naturální než finální charakter a probíhá mimo rámec oficiální evidence a kontroly. Datové zdroje, s nimiž v této studii pracujeme, byla pořízena v rámci pravidelných šetření "Ekonomických očekávání a postoje" populace, která provádí Sociologický ústav ČSAV ve spolupráci se Střediskem empirických výzkumů (STEM).¹

Respondentům byla opakovaně nabídnuta baterie možných východisek z obtížné finanční situace. Zahrnovala jak řešení, která znamenají rozšíření příjmů, tak i omezení výdajů (důraz na svépomocné produktivní aktivity a úsporný typ hospodaření). Z odpovědí byly vytvořeny následující závisle proměnné, zastupující jak řešení hypotetická, tak řešení, která domácnost během posledního roku skutečně využila:

Formální sféra práce:

- usilovat o vyšší příjem ze současného zaměstnání;²
- hledat lépe placené zaměstnání nebo odejít pracovat do zahraničí;
- začít soukromě podnikat.

Neformální sféra práce:

- sehnat si vedlejší pracovní poměr, dělat příležitostné práce, pronajímat místnosti, chatu, chalupu, prodávat doma vyrobené věci, prodávat vypěstované ovoce, zeleninu, květiny;
- spoléhat na pomoc rodičů, příbuzných a přátel.

Domácí sféra práce:

- co nejvíce věcí si vlastními silami doma zajistit;
- úsporněji hospodařit.

¹ Série empirických šetření "Ekonomická očekávání a postoje" se provádí pravidelně dvakrát ročně již od června 1990 na reprezentativním vzorku čs. populace starší 18 let (soubor zhruba 1650-1800 respondentů).

² Jednotlivé indikátory byly konstruovány pomocí a) redukce původní čtyřstupňové škály (1 - "určitě ano", 2 - "spíše ano", 3 - "spíše ne", 4 - "určitě ne") na škálu dvoustupňovou (ano/ne) a b) syntetizace elementárních ukazatelů do předem vymezených skupin (v souladu s běžně užívanými teoretickými koncepty tripartitního členění sfér práce [Pahl 1984, Rose 1992]. Jejich syntetický přehled a analýza viz [Miková 1991]). Domácnost byla označena jako aktivní v dané skupině pracovních aktivit, pokud respondent odpověděl kladně alespoň na jednu z možností v této skupině zařazených.

Nezávisle proměnné lze zařadit do těchto okruhů:

Ekonomický kapitál:

majetková úroveň domácnosti, indikovaná subjektivním zařazením na škále finanční hodnoty veškerého movitého i nemovitého majetku domácnosti (v rozsahu od méně než 50 tis. Kčs až po 3 mil. a více).

Lidský kapitál a pozice na trhu práce, doplněná o vliv zkušenosti s nezaměstnaností:

vzdělání respondenta;

vzdělání otce respondenta;

zkušenost s nezaměstnaností (dichotomizovaná proměnná).

Klima, postoje, očekávání. Subjektivní hodnocení vývoje ekonomické situace domácnosti za poslední rok bylo konstruováno na základě odpovědí na následující otázky:

A) Můžete již dnes říci, že současná ekonomická situace je pro Vaši domácnost výhodná?³

B) Je na tom Vaše domácnost finančně lépe než před rokem?

C) Ocitla se Vaše domácnost během posledního roku ve velmi obtížné finanční situaci?

D) Jak vycházíte se současným příjmem, který máte v domácnosti?

E) Můžete říci, že jste celkově spokojen(a) s přípravou a dosavadním průběhem ekonomické reformy?

F) Díváte-li se do blízké budoucnosti, máte z ekonomického vývoje obavy, máte pocit nejistoty?

Tabulka 1. Hodnocení probíhajících ekonomických změn a odhad vlastní situace domácnosti (procentní podíl odpovědí "ano")

Otázka	celkem		domácnosti do 60 let		nad 60 let	
	1991	1992	1991	1992	1991	1992
E)	43,3	57,2	44,0	58,5	40,5	52,6
F)	65,2	57,2	64,6	51,9	67,6	55,2
A)	11,1	22,9	10,6	23,5	13,4	21,0
B)		33,1		35,8		22,8
C)		25,5		27,2		19,3
D)	40,1	24,6	39,5	25,7	42,6	20,6

Pramen: "Ekonomická očekávání a postoje" červen 1991, červenec 1992

³ Nezávisle proměnné, charakterizující postojovou dimenzi, byly vytvořeny redukcí čtyřstupňové škály na dvoustupňovou (viz poznámku 2) a mohou nabývat hodnot ano/ne.

3. Výsledky analýzy

3.1. Změna klimatu - růst spokojenosti a pokles obav

Jak vyplývá z údajů, uvedených v tabulce 1, za poslední rok výrazně vzrostla spokojenost českých domácností s probíhající ekonomickou reformou a klesla hladina obav z dalšího ekonomického vývoje v zemi. Fakt, že se domácnosti postupně adaptovaly na provedené makroekonomické kroky (nebo fakt, že dosavadní náraz reformy byl pro většinu domácností snesitelný?), dokládá pokles každodenních ekonomických problémů při hospodaření s disponibilním příjmem domácnosti a růst podílu domácností, které mohou potvrdit, že je pro ně současná situace výhodná anebo se jim daří lépe než před rokem.

Vztah mezi aktuální finanční situací a rozsahem problémů, které se vyskytly a kterým domácnost musela čelit během uplynulého roku, je velmi variabilní. To mimo jiné svědčí ve prospěch tvrzení, že dopad prvních reformních kroků na domácnost byl ekonomicky a sociálně únosný, do značné míry pouze přechodný, bez dlouhodobých důsledků pro životní úroveň. Negativní důsledky, které nicméně dolehly na většinu domácností, se podařilo překonat, domácnosti se postupně adaptovaly, přičemž uplatnění našla především řešení, která jsme označili pracovními jako strategie nouze a jimž je věnována tato studie. Přesto, že předmětem statí je pouze analýza ekonomického chování domácností České republiky, uvádíme nicméně pro úplnost základní distribuce jednotlivých strategií chování domácností v členění podle republik a v časové posloupnosti jednotlivých šetření.

Tabulka 2. Vývoj strategií ekonomického chování domácností
(domácnosti osob v produktivním věku)

	červen 1991		červenec 1992	
	ČR	SR	ČR	SR
<i>Formální sféra</i>				
Vyšší příjem ze zaměstnání	59,7	66,3	59,1	61,2
Druhé zaměstnání	69,7	80,0	66,8	65,2
Soukromé podnikání	31,1	31,4	26,8	25,8
<i>Neformální sféra</i>				
Neformální práce	81,8	87,2	81,9	80,7
Pomoc okolí	34,6	53,7	32,9	46,6
<i>Domácí sféra</i>				
Domácí práce	92,5	92,2	91,1	90,5
Úsporné hospodaření	93,7	88,1	91,6	87,1

Pramen: "Ekonomická očekávání a postoje" červen 1991, červenec 1992

Za uplynulý rok se strategie chování domácností obou republik sblížily především v důsledku výraznějších změn preferencí slovenských domácností. V červnu 1991 domácnosti osob v produktivním věku na Slovensku spojovaly řešení obtížné finanční situace (vedle dominantní orientace na domácí ekonomiku, která je oběma republikám společná) především s neformální ekonomikou a změnou místa, resp. spoléhaly na tradičně velmi silné sociální zázemí.

Vyšší podíl nezaměstnanosti na Slovensku a s tím spojené problémy s hledáním uplatnění na trhu práce rapidně snížily míru preferencí řešení, opírajících se o dodatečné finanční zdroje domácnosti. Pokles orientace na hledání lépe placeného zaměstnání provázal i podobný pokles preferencí neformální práce, k němu se přidružila i skepse při hodnocení možností dosáhnout zvýšení příjmů v současném zaměstnání.

3.2. Adaptabilita domácností

Pořadí významu jednotlivých řešení odpovídá dnešní situaci v postkomunistických zemích, jejichž obyvatelé se v podmínkách centrálně plánované ekonomiky a redistribuce, likvidující sebemenší náznak diferenciacie, naučili nespolehat na sféru oficiální ekonomiky a vytvořili rozsáhlý prostor neformálních a domácích aktivit, produkujících dodatečné finanční zdroje nebo přímo naturální užitné hodnoty a služby. V obtížných podmínkách prvních dvou let ekonomické transformace, kdy důsledky makroekonomických změn doléhají na každou domácnost převážně negativně, se i nadále osvědčují vzorce chování vytvořené pod tlakem předchozího režimu a dále se využívají, rozvíjejí řešení, která pomáhají domácnostem překonat kritickou fázi adaptace v přechodném období (srv. [Rose 1992]).

Tabulka 3a. Adaptabilita domácností - hypotetická řešení obtížné finanční situace v červnu 1991 a v červenci 1992

	celkem		domácnosti do 60 let		nad 60 let	
	1991	1992	1991	1992	1991	1992
Vyšší příjem ze zaměstnání	53,0	51,2	59,1	59,3	28,7	21,3
Druhé zaměstnání	61,9	57,9	69,3	67,7	31,9	21,7
Soukromé podnikání	27,0	23,1	29,5	26,7	17,6	10,4
Neformální práce	80,1	78,1	81,6	81,3	74,1	66,5
Pomoc okolí	30,1	28,4	34,3	32,3	13,4	13,0
Domácí práce	90,6	89,6	91,4	89,9	88,0	87,8
Úsporné hospodaření	92,7	90,6	93,3	91,2	90,3	88,7

Pramen: "Ekonomická očekávání a postoje" červen 1991, červenec 1992

Pořadí preferencí nikoli náhodou staví na první místo defenzivní úspornou strategii chování domácnosti, postavenou na úsilí uskrovnit se, vyjít s dostupným příjmem, úsporněji hospodařit. Prakticky stejnou míru podpory má další z naturálních řešení, snaha co nejvíce věcí si doma vlastními silami opravit, vyrobit, vypěstovat apod., které má navíc vybudované mohutné zázemí v podobě po léta kumulovaných znalostí, schopností, řemeslných dovedností, vybavených domácích dílen, pozemkových dispozic i celkového životního stylu, odvozeného od vysokého podílu bydlení ve vlastních rodinných domcích či nebývale rozšířené praxe druhého bydlení.

Tabulka 3b. Adaptabilita domácností - skutečná řešení obtížné finanční situace v červenci 1992 a míra využití předpokládaných prostředků

Strategie	celkem	skutečná řešení (podíl dom. v %) domácnosti		míra využití předpokl. řešení domácnosti	
		< 60	> 60	< 60	> 60
Vyšší příjem ze zaměstnání	43,6	51,6	13,9	87,0	65,3
Druhé zaměstnání	15,2	17,7	5,7	26,1	26,3
Soukromé podnikání	9,1	10,1	5,7	37,8	54,8
Neformální práce	45,3	45,9	43,5	56,5	65,4
Domácí práce	85,3	85,6	84,3	95,2	96,0
Úsporné hospodaření	87,5	87,1	88,7	95,5	100,0

Pramen: "Ekonomická očekávání a postoje" červen 1991, červenec 1992

V pořadí další místo zaujímá preference, spojená s prací v hlavním zaměstnání, s prací v oficiální ekonomice, k níž se hlásí o něco víc než polovina dotázaných. O poznání zřetelněji než zvýšení příjmu ze současného zaměstnání je přitom preferována změna zaměstnání, přechod na lépe placenou práci. Následuje sféra neformální práce, s níž spojuje své šance zhruba čtvrtina dotázaných. O silném sociálním zázemí hospodaření domácnosti vypovídá více než třetinový podíl domácností, které jsou podle vlastního vyjádření odkázané na pomoc okolí - rodičů, příbuzných, přátel.

3.3. Faktory, ovlivňující adaptabilitu domácností

Fáze životního cyklu

Pohled do tabulky 3a, 3b naznačuje, že adaptabilita domácností je v první řadě podmíněna demografickou situací domácnosti. Zcela odlišně jsou orientovány domácnosti osob v produktivním věku a domácnosti, jejichž členové dosáhli důchodového věku. Jestliže první skupina domácností je schopna při řešení obtížné finanční situace uplatnit zhruba třetinu všech nabídnutých možností (z toho polovinu tvoří řešení, související se změnou pozice na trhu práce, přinášející domácnosti dodatečné finanční prostředky), využívají domácnosti, které překročily důchodovou hranici pouze něco málo přes pětinu možných východisek (z nichž pochopitelně klíčovou část - prakticky tři čtvrtiny - tvoří řešení na bázi naturální - vedle domácí produkce, zvyšující rozsah produktů a služeb, převažuje řešení úsporné ve formě omezených výdajů na spotřebu).

Opatření na trhu práce, která byla přijata v loňském roce, výrazně omezila spektrum dostupných řešení obtížné finanční situace pro osoby v postproduktivním věku. Zatímco portfolio (skladba strategií) populace v produktivním věku je v obou sledovaných obdobích, tj. v červnu 1991 a o rok později v červenci 1992, relativně stabilní, preference domácností, jejichž členové překročili hranici důchodového věku, doznaly podstatných změn. Fáze životního cyklu má pochopitelně sama o sobě poměrně diferencující vliv při rozhodování o

tom, kam nasměrovat energii při volbě východiska z obtížné finanční situace domácnosti. S rostoucím věkem klesají zpravidla šance na uplatnění ve formální ekonomice, obtížněji se hledá nové zaměstnání a není proto divu, že tento fakt se projevil na rozdíl v míře zájmu o hlavní zaměstnání již v červnu 1991. Zatímco 59 % osob v produktivním věku by v případě potřeby usilovalo o zvýšení příjmu z hlavního zaměstnání a 69 % by se snažilo najít lépe placenou práci, u domácností osob v postproduktivním věku byl tento podíl pouze 29 %, resp. 31 %. Podstatné však je, že zatímco ve skupině osob v produktivním věku se podíl řešení, opírajících se o hlavní zaměstnání ve formální ekonomice během roku nezměnil, ve skupině osob postproduktivního věku zájem o formální ekonomiku poklesl.

Podobně se vyvíjela situace ve sféře neformální práce, ovšem s tím rozdílem, že ještě v červnu loňského roku na volbu tohoto typu řešení nemělo věkové složení domácnosti prakticky vliv, zatímco o rok později i zde došlo v podílu osob v postproduktivním věku k citelnému poklesu preferencí. Výsledkem vývoje zájmu o řešení obtížné finanční situace na bázi finanční (získáním dodatečných finančních příjmů) je velmi stabilní obraz adaptability domácností osob v produktivním věku a výrazná proměna vzorců chování v situaci nouze u domácností osob v postproduktivním věku. Profil skutečně uplatněných řešení v loňském roce odráží rostoucí nepoměr mezi domácnostmi obou věkových skupin v oblasti formální práce (52 % a 14 %) a zároveň dokumentuje velmi intenzivní přesun zájmu osob v postproduktivním věku do sféry neformální, kde se prakticky podíl domácností neliší (46 % a 44 %).

Vnější institucionální omezení snížila šance domácností v důchodovém věku využít v případě nouze aktivní řešení, založená na získání dodatečných finančních prostředků pro hospodaření domácnosti z hlavního zaměstnání a orientovala tyto domácnosti především do oblasti defenzivních řešení, postavených na úsporném chování, eventuálně (pokud k tomu mají síly a prostředky) i do oblasti svépomocných naturálních produktivních aktivit. Případná finanční řešení vesměs směřují mimo rámec formální ekonomiky, do oblasti neformálních příjmů.

O chování domácností v produktivním věku na trhu práce vypovídá zjištění, že většina skutečně využitých řešení na trhu práce měla (oproti předpokladům samotných domácností) podobu zvýšení příjmů ze současného zaměstnání (50 %) a nikoli změny zaměstnání, přechodu na lépe placenou práci (18 %).

Zkušenost s nezaměstnaností

Zkušenost s nezaměstnaností během loňského roku ovlivnila podle výpovědí dotázaných především aktuální finanční situaci domácností. Ještě v červnu 1991 na finanční problémy domácnosti neměl vliv fakt, zda je někdo z členů nezaměstnaný. V domácnostech nezaměstnaných se nicméně během loňského roku daleko ve větším rozsahu projevíly vážnější finanční problémy. Navzdory tomu lze stále označit negativní dopad nezaměstnanosti na domácnost pouze jako krátkodobý a přechodný. Fakt nezaměstnanosti nijak nesouvisí s hodnocením perspektiv domácnosti, nevede k pocitům frustrace a pesimismu, neposiluje obavy z budoucnosti. Podíl domácností nezaměstnaných, které hodnotí svou aktuální

situaci jako výhodnou, stejně jako podíl těch, které uvádějí, že se jim daří lépe než loni, se statisticky významně neodchyluje od ostatní populace.

Doplníme-li navíc zjištění, že domácnosti nezaměstnaných nejsou nijak handicapovány, pokud jde o šance řešit obtížnou finanční situaci vlastními silami - využitím některého z možných řešení, přinášejících finanční či naturální efekt - lze usuzovat, že fakt nezaměstnanosti, byť představuje pro domácnost silnou ekonomickou i sociální zátěž, nezakládá sám o sobě prozatím v populaci žádný zdroj potenciálního sociálního napětí a neznamena ani pro domácnost neřešitelný problém.

Tabulka 4. Vliv složení domácnosti na hypotetická i skutečná řešení situace nouze (soubor osob v produktivním věku)

Strategie	počet dětí			počet dospělých		
	řešení					
	hypotetická 1991	1992	skutečná 1992	hypotetická 1991	1992	skutečná 1992
Vyšší příjem ze zaměstnání	x	x	x	x	x	x
Druhé zaměstnání	x	x	x	x	x	x
Soukromé podnikání	x	x	x	0,10*	x	x
Neformální práce	0,09*	x	x	x	x	x
Pomoc okolí	x	x	x	x	x	x
Domácí práce	x	0,09*	0,11**	x	0,12**	x
Úsporné hospodaření	x	x	x	x	x	0,11**

Pramen: "Ekonomická očekávání a postoje" červen 1991, červenec 1992

Složení domácnosti

Loňský rok byl složitý především pro domácnosti se třemi a více dětmi. Častěji se projevovaly problémy, jak vyjít s příjmem, častěji se domácnosti potýkaly s vážnými finančními potížemi. Během uplynulého roku se ovšem i většina vícedětných rodin adaptovala a naučila se pohybovat v nové ekonomické situaci. V červenci 1992 počet dětí přestal hrát roli při hodnocení finanční situace domácnosti. Větší problémy s hospodařením nicméně neměly vliv na celkovou spokojenost s probíhajícím vývojem, ani na hodnocení vlastní situace domácnosti.

Ve srovnání s loňským červnem došlo za uplynulý rok k určitým změnám preferencí při volbě strategií řešení situace nouze. Zatímco loni větší počet dětí v rodině podporoval orientaci na získání dodatečných vedlejších výdělků, letos se projevil zvýšenou orientací na naturální svépomocné aktivity, a to jak předpokládanou, tak i fakticky provozovanou.

Ekonomický kapitál, majetek

Je vcelku pochopitelné, že lépe situované domácnosti daleko častěji hodnotí současnou situaci jako výhodnou. Daleko snáze se jim dařilo eliminovat negativní dopad transformace na hospodaření, ekonomická situace domácnosti se ve

srovnání s loňským rokem dále zlepšuje, mají daleko méně potíží, jak vyjít s příjmem.

Tabulka 5. Vliv ekonomického kapitálu domácnosti na řešení situace nouze (soubor osob v produktivním věku)

Strategie	Majetek řešení		skutečná 1992
	1991	hypotetická 1992	
Vyšší příjem ze zaměstnání	x	x	x
Druhé zaměstnání	x	x	0,09*
Soukromé podnikání	0,12**	0,10*	0,11**
Neformální práce	x	x	x
Pomoc okolí	x	-0,17**	
Domácí práce	x	0,08*	x
Úsporné hospodaření	x	x	x

Pramen: "Ekonomická očekávání a postoje" červen 1991, červenec 1992

Stejně jako před rokem, byla i letos majetková situace domácnosti významným faktorem při rozhodování o tom, zda začít podnikat. Ekonomický kapitál, nutný pro založení vlastního podniku či firmy však nicméně ve srovnání s loňským červnem poněkud ztrácí na významu a jeho vliv se projevuje až tam, kde členové domácnosti skutečně začali podnikat. Ekonomický kapitál kromě podnikání ovlivňoval i rozsah naturálních svépomocných aktivit domácnosti. Bydlení v rodinných domcích, disponujících zpravidla vedle pozemků a zahrad i potřebným vybavením dílen, je stále jedním z výrazných zdrojů orientace činnosti v případě nouze. Vliv ekonomického kapitálu na zaměření fakticky provozovaných řešení situace nouze se ovšem neprojevil.

Kulturní a lidský kapitál

Vzdělanostní úroveň členů domácnosti na rozdíl od loňského června začala výrazně diferencovat způsob hodnocení probíhajících změn i jejich dopad na domácnost. S vyšším vzděláním je spojeno hodnocení současné situace jako výhodné, méně náročné pro rozpočet domácnosti. Vzdělanějším domácnostem se dnes daleko ve větším rozsahu daří lépe než loni, jen zřídka se během uplynulého roku ocitly ve skutečně obtížné finanční situaci. Vyšší úroveň lidského kapitálu posiluje orientaci na soukromé podnikání, a to jak zamýšlenou, tak fakticky realizovanou.

Podél osy lidského kapitálu se začíná projevovat i jistá racionalita vynakládání zdrojů domácnosti, způsob rozdělení práce mezi placenou a domácí. Pro domácnosti s vyšší úrovní lidského a kulturního kapitálu začíná být signifikantní ústup od defenzivních ekonomických strategií, založených na úsporném chování a svépomocných naturálních produktivních aktivitách, tak typických pro uplynulý ekonomický systém, a začíná se rýsovat substituce vlastní

neplacené domácí práce výraznější orientací na nákup produktů a služeb na rozvíjejícím se trhu.

Tabulka 6. Vliv kulturního kapitálu domácnosti na řešení situace nouze
(soubor osob v produktivním věku)

Strategie	vzdělání respondenta			vzdělání otce respondenta		
	řešení					
	hypotetická 1991	1992	skutečná 1992	hypotetická 1991	1992	skutečná 1992
Vyšší příjem ze zaměstnání	-0,08*	x	x	x	x	x
Druhé zaměstnání	x	x	x	x	x	x
Soukromé podnikání	x	0,13**	0,10*	x	0,14**	0,12**
Neformální práce	x	x	x	x	x	x
Pomoc okolí	x	x		x	x	
Domácí práce	x	-0,10*	-0,09*	x	-0,16**	-0,08*
Úsporné hospodaření	0,11*	x	-0,09*	x	x	-0,13**

Pramen: "Ekonomická očekávání a postoje" červen 1991, červenec 1992

4. Závěr: Adaptabilita chování a efektivnost strategií

Porovnáme-li vývoj ekonomického chování domácností během uplynulého roku, registrujeme v červenci 1992 určitý pokles adaptability domácností (jak v produktivním, tak v postproduktivním věku). Nicméně se vyhranily profily strategií ofenzivních a defenzivních, které se odvíjejí od dimenze finanční - naturální, tržní - mimotržní a které mají úzkou vazbu na dlouhodobější časový horizont hospodaření domácnosti (vzestupná či sestupná, perspektivní či neperspektivní). Strategie se ovšem profilují daleko zřetelněji než jejich sociální nositelé. Jinými slovy, poměrně snadno lze vytvořit konzistentní obraz dlouhodobě perspektivní strategie ekonomického chování domácnosti, tvořený obsahem aktivit, jejich efekty, očekáváními apod., daleko obtížněji lze identifikovat příslušné segmenty populace, které tyto strategie uplatňují.

Strategie jsou diferencovány nikoli podle parametrů, charakterizujících domácnost, ale podle pozice v prostoru, vymezeném kategoriemi úspěchu a neúspěchu, vzestupu a sestupu (tabulka 7, 8). Na hodnocení vlastní situace se největší měrou přitom podílí vzdělání a majetková úroveň domácnosti, nikoli sociodemografické parametry domácnosti.

Mezi velmi účinné strategie, s nimiž se pojí zlepšení finanční situace domácnosti a předpokládaný i reálný růst životní úrovně, patří především ty, které v sobě mají zakomponován prvek tržního, racionálního chování. Nejedná se pouze o sféru soukromého podnikání jako základ této orientace, podobně se projevuje i aktivita v hlavním zaměstnání ve formální sféře ekonomiky, založená na výkonu, eventuálně pracovním postupu a odpovídajícímu růstu příjmů. Komplementem tohoto vzorce chování ve formální ekonomice je i projev racionálního vynakládání zdrojů práce v rámci domácnosti. Součástí této strategie je totiž odklon od

defenzivních, naturálních svépomocných aktivit a úsporného chování a naopak počínající substitute části domácí práce produkty a službami, získanými na trhu.

Tabulka 7. Vliv způsobu hospodaření s příjmem na řešení situace nouze (soubor osob v produktivním věku)

Strategie	hodnocení aktuální situace			obtížné hospodaření s příjmem řešení		
	hypotetická		skutečná 1992	hypotetická		skutečná 1992
	1991	1992		1991	1992	
Vyšší příjem ze zaměstnání	x	x	-0,09*	x	x	x
Druhé zaměstnání	x	x	-0,13**	x	x	0,11**
Soukromé podnikání	-0,19**	-0,25**	-0,20**	0,08*	0,11**	0,10*
Neformální práce	x	0,09*	x	x	x	x
Pomoc okolí	0,11**	0,25**		-0,22**	-0,21**	
Domácí práce	0,10*	0,16**	0,19**	x	x	-0,12**
Úsporné hospodaření	x	x	0,12**	x	x	x

Pramen: "Ekonomická očekávání a postoje" červen 1991, červenec 1992

Tabulka 8. Vliv vývoje finanční situace domácnosti na řešení situace nouze (soubor osob v produktivním věku)

Strategie	Je na tom Vaše domácnost finančně lépe než před rokem?		Ocitla se Vaše domácnost během posledního roku ve velmi obtížné finanční situaci?	
	řešení		řešení	
	hypotetická 1992	skutečná 1992	hypotetická 1992	skutečná 1992
Vyšší příjem ze zaměstnání	x	-0,09*	x	x
Druhé zaměstnání	x	-0,13**	-0,11**	x
Soukromé podnikání	-0,21**	-0,20**	x	x
Neformální práce	x	x	x	-0,10*
Pomoc okolí	0,18**		-0,28**	
Domácí práce	0,14**	0,19**	x	-0,12**
Úsporné hospodaření	x	0,12**	x	-0,08*

Pramen: "Ekonomická očekávání a postoje" červen 1991, červenec 1992

Na jedné straně se tak vytváří profil chování, v němž dominuje orientace na formální ekonomiku, hlavní zaměstnání (ať už v soukromém či dosud státním sektoru, jako zaměstnanec či samostatný podnikatel), na výkon, na druhé straně se posiluje orientace na osvědčené vzorce chování předchozího ekonomického

systému, na sféru neformální a domácí ekonomiky (vedlejší příjmy, úsporné chování a svépomocné aktivity domácnosti). Dosud převážně homogenní obraz portfolia domácností - maximálně využít všech dostupných zdrojů, které má domácnost k dispozici (formálních, neformálních i domácích), se postupně diferencuje, přičemž hlavním kritériem alokace zdrojů práce se stává princip efektivního využití a zhodnocení především těch zdrojů, které jsou založeny na lidském kapitálu členů domácnosti a přinášejí finanční a nikoli, jako tomu bylo dosud, převážně naturální efekty.

Při řešení obtížné finanční situace jsou zvýhodněny právě ty domácnosti, které mají z minulosti nashromážděny zdroje, jichž mohly využít při hledání cest, jak eliminovat dopad transformace na pokles životní úrovně. Nejde jen o finanční prostředky (bez ohledu na jejich původ, které tvoří často potřebný základ investice do soukromého podnikání), spolehlivé sociální kontakty na dodatečné zdroje příjmů (vedlejší pracovní úvazky, melouchy apod.), ale jedná se i o celkovou orientaci na autonomní, svépomocné aktivity při zajišťování chodu domácnosti (opravami a údržbou počínaje, produkcí zemědělskou či nezemědělskou konče). Potenciál, uložený v produktivních zdrojích domácnosti - zahrady a pozemky, vybavené dílny a co hlavně, léty pěstované a rozvíjené odborné znalosti, schopnosti a dovednosti v prakticky libovolných řemeslech, který dříve domácnostem sloužil k odstranění tržního deficitu požadovaného zboží a služeb, dnes pomáhá překonat důsledky ekonomické transformace. Zcela mimořádný význam mezi zdroji hraje lidský kapitál, kolem něhož se začíná vytvářet nový typ ekonomicky racionálního a tržně orientovaného ekonomického chování domácnosti.

ZUZANA MIKOVÁ pracovala jako odborná pracovníce v Sociologickém ústavu ČSAV, kde byla členkou skupiny pro ekonomickou sociologii, zabývala se především otázkami ekonomického chování domácnosti. Nyní působí jako odborný konzultant při zavádění programových systémů pro podporu rozhodování v oblasti managementu a řízení lidských zdrojů.

Literatura

- Becker, G. A. 1981. *Treatise on the Family*. London: Harvard University Press.
- Herpin, N. 1990. "La famille a l'épreuve du chômage". *Economie et Statistique* 235: 31-42.
- Miková, Z. 1991. "Domácnost, ekonomika a reforma". *Sociologický časopis* 27: 603-630.
- Pahl, R. E., C. Wallace 1985. "Household Work Strategies in Economic Recession." In *Beyond Employment*, ed by E. Mingione, N. Redclift. Oxford: B. Blackwell.
- Rose, R., C. Haerpfer 1992. *New Democracies between state and market*. Glasgow: Centre for the Study of Public Policy, University of Strathclyde.

Summary

The main topic of the presented text, *Changes in Czech Household Economic Behavior*, is observed according to recent surveys about the economic attitudes and opinions. Its purpose is to develop a former analysis of household's work strategies in a period of economic transition and to try to find and to explain basic features, consequences, trends and factors of the household's adaptability (i.e. life cycle stage, size of household, household resources from various point of view - economic capital, social and human capital, position in the labour market etc.).

Through the distinction of the different forms of allocated domestic sources of work, different patterns of household work strategies are defined and analyzed, i.e. regular job, second job, enterprising, household production, help from friends and restriction of the consumption.

The results of our analysis show that coping strategies are not only a problem of objective behavior under conditions of a hard budget constraint, but that each family is limited in the volume of its resources (i.e. different forms of economic, social and cultural capital).

However, after more than a year's experience with the transitional impact on each household, there is some shift to a better distinction between defensive and offensive patterns of domestic work strategies. Although a majority of Czech households are trying to cope with everyday economic troubles by using all forms of work, formalize informal, basic household economic strategies reveal themselves. Our findings support the assumption that despite the growth of defensively oriented strategies, we are able to identify a polarization between rationally motivated economic strategies with necessary market-household substitutions, and rational household economic behavior and traditional orientations outside the formal spheres of work. Performance-and-achievement-oriented strategies are very closed to long-termed perspectives. Perception, expectation, high level of skills, professional self-confidence, strong defensive informal orientations and household orientations go together with a pessimistic view for a household's future possibilities.